

ПОШИРЕННЯ ГОМЕОПАТИЧНОЇ ФАРМАКОТЕРАПІЇ В СВІТІ ТА УКРАЇНІ

Вишневська Л.І., Половко Н.П., Сергеева О.Ю., Коритнюк Р.С., Давтян Л.Л.
Національний фармацевтичний університет
Харківська медична академія післядипломної освіти
Національна медична академія післядипломної освіти імені П. Л. Шупика

Популярність методів нетрадиційної медицини (за міжнародною термінологією «традиційної медицини»), у тому числі гомеопатії, постійно зростає і серед населення, і серед практикуючих лікарів сімейної медицини. На сьогодні очевидно є доцільність широкого впровадження в повсякденну практику лікарів сімейної медицини методів, що поєднують високу ефективність, безпеку і доступність. Саме у наш час – у епоху безмежних можливостей фармації, хімії, фармакології у створенні нових лікарських засобів, гомеопатія може стати основним ключем до порозуміння людини як єдиного цілого. Завдяки працям відомих лікарів (Дж. Вітулкас, Р. Шанкаран, Я. Схолтен тощо) гомеопатична терапія збагатилася новими методами і підходами в лікуванні, а в асортименті гомеопатичної фармакотерапії наразі нараховується близько семи тисяч препаратів [2, 5, 10].

Гомеопатія є системою терапії, яка базується на принципах фундаментальних природничих наук: хімії, фізики, фізіології тощо. При цьому, на відміну від клінічної медицини, гомеопатія вивчає індивідуальні особливості і реакції пацієнта. В основі вибору необхідного гомеопатичного препарату лежить порівняння характерних симптомів і ознак, обумовлених впливом досліджуваних препаратів, із симптомами захворювання конкретного пацієнта. Відповідно до теорії гомеопатії, процес одужання полягає у «витісненні» захворювання з організму, що відбувається за рахунок активації його власних сил [3, 16].

Відповідно до вимог GCP, передбачається експериментальне випробування нових однокомпонентних гомеопатичних лікарських препаратів на здорових добровольцях (*experimental proving*), детальне вивчення окремих випадків застосування гомеопатичних препаратів у хворих (*clinical study*), їх клінічне випробування (*clinical trials*) і наближення стандартів дослідження дії гомеопатичних препаратів до сучасних вимог [2, 5].

Сучасна гомеопатія представляє собою цілісну наукову систему, яка базується на нерозривній сукупності принципів та структурно складається з теоретичної частини і розроблених на її основі прикладних методик. До прикладних (практичних) методик відносяться спеціальні техніки роботи лікаря-гомеопата: особливі методи збору та аналізу скарг хворої людини, методи та схеми опитування пацієнта, особливості обстеження пацієнта, методи постановки терапевтичного, конституційного та клінічного діагнозу, методи підбору необхідного гомеопатичного препарату за допомогою фахових довідників з реперторизації та Матеріа Медика, методи аналізу результатів реперторизації, спеціальні методи визначення потенції гомеопатичного препарату, техніки проведення контрольних та повторних прийомів, методи контролю якості процесу лікування. Гомео-

патичне лікознавство, у свою чергу, складається з трьох великих розділів: гомеопатичної фармакології, гомеопатичної фармації та гомеопатичної Матеріа Медика (рис. 1).

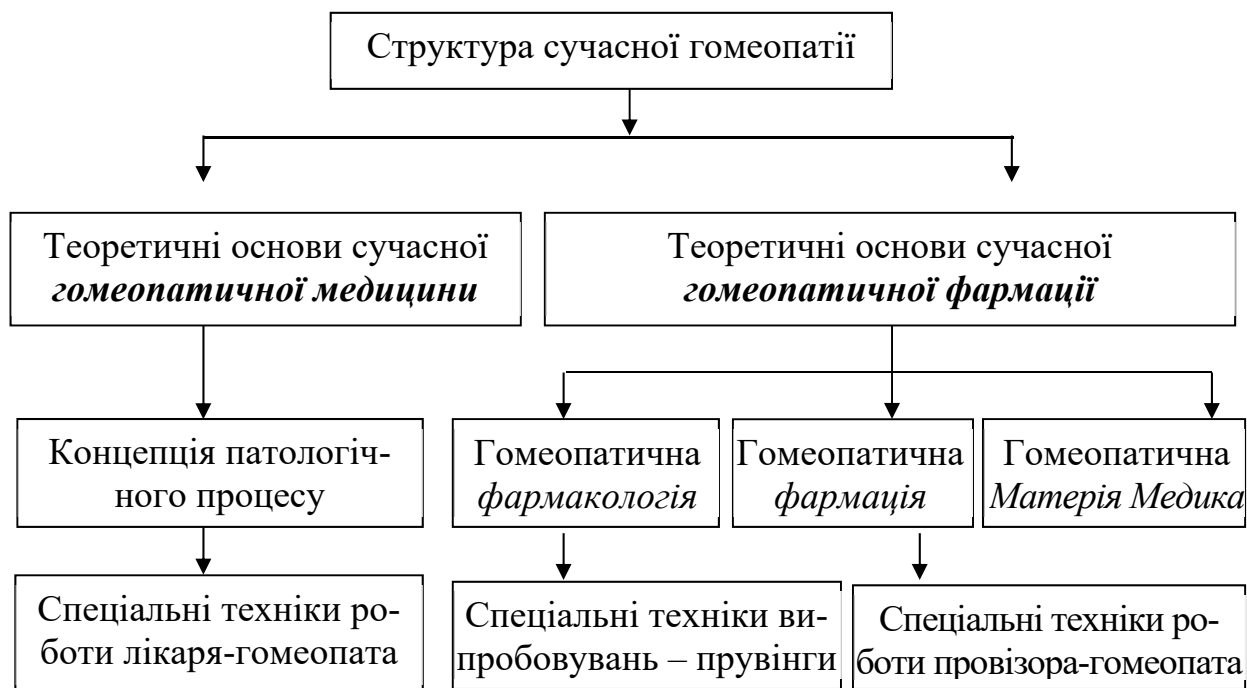

Рис. 1. Структура сучасної гомеопатії

Як будь-який терапевтичний метод, гомеопатія має свої межі ефективності. Питання про те, які захворювання можнавилікувати за допомогою гомеопатичного методу лікування, а які ні, викликає суперечки, а розбіжність панує навіть серед лікарів-гомеопатів. Практика доводить, що результативність практичного втілення гомеопатичних принципів залежить від кваліфікації та індивідуальності лікаря, від того, наскільки широкий арсенал лікарських засобів у його розпорядженні, якості ліків [17, 20]. А найголовніше, від того, за якою методикою працює лікар. Всі лікарі-гомеопати спираються на єдину теоретичну базу, якою є доктрина С. Ганемана, викладена праці «Органон лікарського мистецтва» [11], але в практичній діяльності вони застосовують різні методи підбору гомеопатичних лікарських засобів [15].

У сучасній лікарській практиці використовують різні напрями гомеопатії, в основі яких лежать підходи до принципів гомеопатії, особливостей використання гомеопатичних препаратів, а також можливості поєднання гомеопатії з іншими методами традиційної та нетрадиційної медицини. Розрізняють гомеопатію класичну (призначення одного однокомпонентного гомеопатичного лікарського препарату в одиницю часу після ретельного аналізу повної сукупності симптомів пацієнта), клінічну (призначення одного або декількох гомеопатичних препаратів за відомими показаннями), комплексну (використання комплексних гомеопатичних препаратів) [3, 2, 12].

Перевагою класичної гомеопатії є дуже висока вірогідність одужання, перш за все при хронічних захворюваннях. Мета класичної гомеопатії – відновлення здоров'я пацієнта, а не лише усунення певного симптому або синдрому [20].

Соціальна (клінічна) гомеопатія – це прийняте в деяких країнах позначення методу, спрощеного в порівнянні з класичним підходом. Іноді в літературі можна зустріти і іншу назву – «метод призначення гомеопатичних препаратів за випробуваними показаннями». Засновником цього напрямку є австрійський гомеопат Матіас Дорці. Суть соціальної гомеопатії полягає в тому, що при певних станах можна цілеспрямовано застосовувати абсолютно певні гомеопатичні лікарські засоби. Підбір ліків також здійснюється за принципом подібності, але для аналізу клінічного випадку беруть не всі симптоми, що є у пацієнта, а лише деякі локальні симптоми, що максимально турбують його. З погляду засновників гомеопатичної доктрини, ця техніка дозволяє призначати ліки лише «за частковою подібністю» і приводить до пригнічення частини симптомів на деякий час. Таким чином, відбувається не лікування пацієнта, а тимчасове поліпшення якості його життя.

Гомеопатія комплексних засобів є ще більш спрощеним різновидом сучасної гомеопатичної медицини [1, 12]. Комплексні гомеопатичні лікарські засоби складаються з різних розведень одної або декількох діючих речовин. Рецептuru комплексу, як правило, складається на основі добре вивчених і перевірених в клінічній практиці комбінацій так, щоб дія його компонентів максимально доповнювала один одного, була синергічною і направленою на усунення конкретного захворювання, синдрому або симптомокомплексу.

Складовою частиною комплексу можуть бути і компоненти, що не описані в гомеопатичних Матерія Медика. Наприклад, динамізовані тканини, екскрети або секрети відповідних органів, інші вихідні речовини. Проте, в такому випадку обов'язковим є проведення повного випробування (прувінга) цієї речовини.

Комплексний препарат, у цілому, не є подібним для конкретного пацієнта, але включає інгредієнти, показання до застосування яких подібні (відповідають) до одного або декількох симптомів певного синдрому. У такому разі основний закон гомеопатії – закон подібності – виконується на рівні симптому (а не на рівні цілісного організму, як вимагає доктрина класичної гомеопатії).

Комплексна гомеопатія, тобто застосування комплексних гомеопатичних лікарських засобів, є перехідною формою терапії між алопатією і гомеопатією. Виробництво цих препаратів здійснюється за правилами гомеопатичної фармації, тобто з використанням технології динамізації, а підбір і призначення – за правилами алопатичної медицини, тобто за нозологічним діагнозом або посиндромно [1, 12].

Гомеопатія, як особливий напрям у розвитку європейської клінічної медицини, отримала в даний час широке поширення в усьому світі. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), гомеопатичні методи лікування розповсюджені у теперішній час у 80 країнах світу. Біля 20 країн (Німеччині, Франції, Італії, Польщі, Бразилії, США, Австралії, Канаді, Росії, Україні) визнають альтернативну медицину поряд з традиційною [2, 5].

Поліси обов'язкового медичного страхування (ОМС) у різній мірі відшкодовують витрати на альтернативні методи лікування у таких країнах як Велика Британія, Франція, Німеччина, Швейцарія, Люксембург, що підтримує стабільний попит на гомеопатію. У Австрії та Бельгії вважається, що ефективність та дієвість гомеопатії не доведено, тому там ОМС витрати на альтернативну медицину не відшкодовують [21].

Значущий крок у березні 2016 р. зробила Швейцарія. Міністерство внутрішніх справ цієї країни заявило, що чотири альтернативних медичних методи, включаючи китайську медицину та гомеопатію, повинні бути прирівняні до конвенціональних методів лікування. Витрати, що виникли у застрахованих у зв'язку з використанням цих методів, мають бути повернені у межах договорів ОМС, положення набуло чинності у травні 2017 р. Провідні та авторитетні швейцарські медичні організації – Швейцарське товариство загальної внутрішньої медицини (Schweizerische Gesellschaft für Allgemeine Innere Medizin) та Швейцарська медична асоціація (Vereinigung der Schweizer Ärzte und Ärztinnen) – це рішення підтримали. Відповідно звіту, що спільно випустили Федеральне відомство охорони здоров'я (Bundesamts für Gesundheit) та Державний секретаріат з питань економіки (SECO), у Швейцарії за рік люди витрачають на гомеопатичне лікування та препарати відповідно 50 млн. та 31 млн. франків [6]. Було встановлено, що у Швейцарії близько 50 % населення використовують альтернативну медицину і довіряють їй, а майже половина швейцарських лікарів вважає гомеопатичний метод терапії ефективним [2, 13].

У США гомеопатія отримала статус безрецептурного препарату (Over-the-Counter, OTC) ще у 1938 році, її присутність на ринку відбувалася згідно вимогам спрощеної реєстрації – без офіційних досліджень безпечності та ефективності. Американське Управління санітарного нагляду за якістю харчових продуктів та медикаментів (Food and Drug Administration, FDA, USFDA), спеціалізоване агентство Міністерства охорони здоров'я та соціальних служб США, дозволяє продаж гомеопатичних препаратів навіть за відсутністю переконливих доказів їх дієвості. Однак, 15 листопада 2016 р. Федеральна торгівельна комісія США (Federal Trade Commission) оприлюднила заяву про забезпечення вимог до OTC гомеопатії, з вимогою контролювати їх якість за загальними правилами. Якщо клінічні випробування гомеопатичного OTC-препарату не проводились, то виробник має розмістити на упаковці вказівку про те, що ефективність його науково не підтверджена [4]. Згідно результатів досліджень, проведених Центром контролю захворюваності (Centers for Disease Control) та Американською дослідною компанією Transparency Market Research, середньорічний темп зростання гомеопатичного ринку США становить 18,2 % на рік (рис. 2).

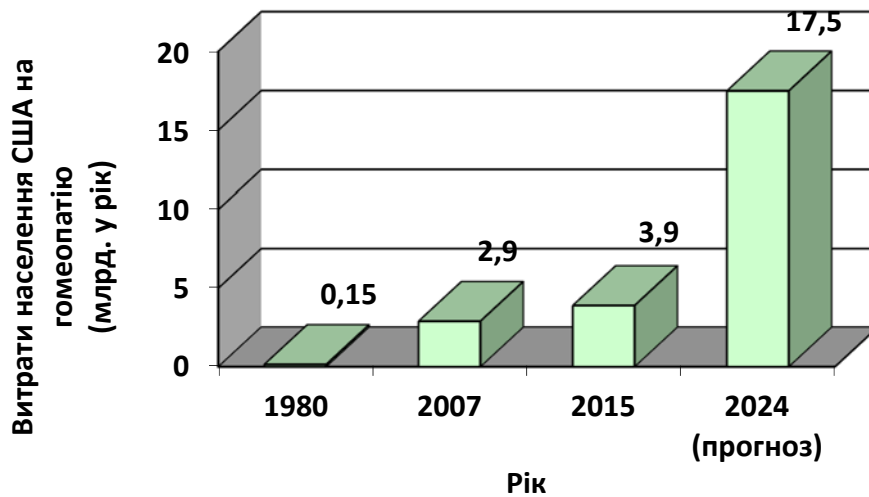

Рис. 2. Характеристика глобального ринку гомеопатії у США

Якщо у 1980-х роках населення Сполучених Штатів витратило на гомеопатію біля 1,5 млн. доларів, то у 2007 р. ємність досягла вже 2,9 млрд. доларів, і в 2015 склала 3,87 млрд. доларів. Якщо зберігатиметься такий темп зростання, то за прогнозом американської дослідної компанії Transparency Market Research витрати населення США на гомеопатію можуть скласти біля 17,5 мільярдів доларів. За висловленнями аналітиків, це демонструє однозначний вибір споживачем, що голосують гаманцем [9].

Згідно звітам Європейської коаліції гомеопатичних та антропософських медичних продуктів (ЕСНАМР) за 2015 рік ринок такого роду медикаментів зріс на 6,5 % і на початок 2016 року досяг 1,24 млрд. євро та склав 7 % ринку безрецептурних препаратів у регіоні [4].

Анкетування серед 125 медичних вишів США встановило, що 64 % лікарів з них мають елективні курси нетрадиційної медицини або включили ці теми для вивчення обов'язкових курсів. 38 курсів (31 %) проводилися кафедрами сімейної медицини, а 14 (11 %) – кафедрами терапії. Зазвичай предмети вивчення включали акупунктуру, гомеопатію, фітотерапію та психосоматичні техніки [14].

Аналогічні тенденції спостерігаються на території Європейського Союзу. Проведено опитування у 326 університетах Єврозони, з яких 141 мають медичні факультети (рис. 3). Відповідь надали 107 (76 %). За даними опитування, курси нетрадиційної медицини викладаються у 43 (40 %) медичних університетах, на 21 (72 %) медико-біологічному факультеті та на 15 (8 %) інших факультетах. Ведеться викладання за 33 напрямками нетрадиційної медицини, гомеопатії у тому ж числі. Більшість з них використовуються у клініках. На багатьох факультетах ведеться дослідна робота за цими напрямками [21].

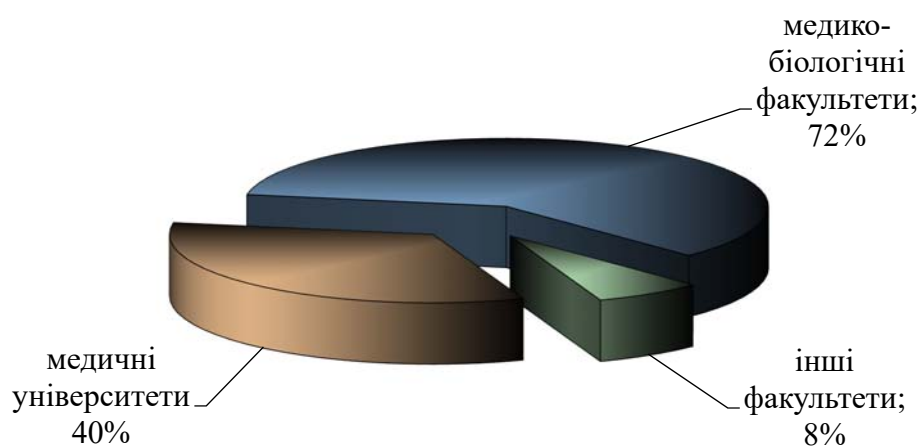

Рис. 3. Викладання нетрадиційної медицини на території Європейського Союзу

Згідно опитування, із 135 лікарів загальної практики у Шотландії, 86 % висловили своє позитивне ставлення до гомеопатичного лікування. У якості факторів, що мали максимальний вплив для формування такого ставлення лікарів загальної практики, перелічені рандомізовані контрольовані випробування, аудит даних результатів лікування, безпечність та задоволення пацієнтів [14].

Відповідно опитуванню, із 800 лікарів загальної практики у Австралії, більш ніж 80 % направляли своїх пацієнтів на лікування нетрадиційними методами (гомеопатія у тому числі), біля 50 % застосовували їх на собі [14].

У Німеччині близько половини лікарів використовують у своїй практиці метод гомеопатії і 2 / 3 населення лікуються гомеопатичними ліками.

Дитячий шпиталь ім. д-ра фон Хаунтера в Мюнхені, Німеччина, проводив протягом 4-х років пілотний проєкт з метою інтеграції гомеопатичного супутнього лікування у щоденній клінічній практиці. Для з'ясування результатів проєкту було проведено опитування 137 лікарів, 212 медичних сестер та парамедиків, а також 1048 батьків, діти яких лікувались у шпиталі. За результатами опитування, більше 60 % лікарів вважають за доцільне подальшу інтеграцію гомеопатії у загальну практику, а 75 % – необхідність клінічних випробувань у гомеопатії. 63 % пацієнтів позитивно оцінили супутню терапію, але лише 19 % мали бажання взяти участь у подвійному сліпому випробуванні [14].

Високий рівень лояльності до даного методу демонструють і французи. Телефонне опитування, проведене в 2012 р. у Франції показало, що близько 70 % французів довіряють гомеопатичним лікарським засобам. Близько 60 % респондентів повідомили, що використовували будь-коли гомеопатичні препарати, 50 % продовжують їх застосовувати і сьогодні [2, 13].

У тій чи іншій формі гомеопатичними препаратами користуються приблизно 10 % британців, щороку за консультацією до гомеопатів звертаються близько 500 000 чоловік. Понад 40 % лікарів-терапевтів рекомендують своїм пацієнтам гомеопатію. У Голландії методи гомеопатії застосовують 35 % лікарів загальної практики. В Іспанії 45 % населення використовують гомеопатичні лікарські засоби [17].

Відома маркетингова компанія Global TGI («Барометр довіри») у 33 випуску свого бюлетеня навела данні про відношення до гомеопатії у різних країнах світу (рис. 4).

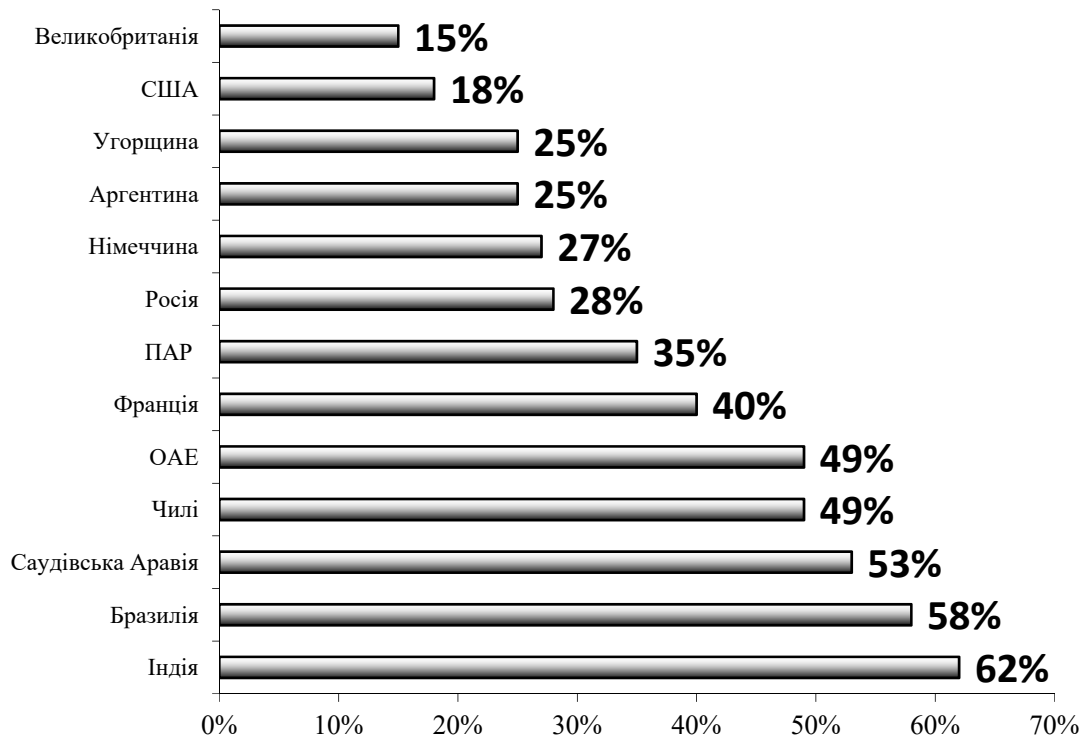

Рис. 4. Ступінь довіри до гомеопатії у різних країнах світу

За даними рис. 4, позитивна відповідь на питання «Чи є довіра до гомеопатії?» була отримана у 62 % населення Індії, 58 % – Бразилії, 53 % – Саудівської Аравії та по 49 % у мешканців Чилі та ОАЕ. За результатами цього опитування лише в США та Великобританії ступінь довіри населення до гомеопатичної терапії складає менше 20 % [18].

Проте, український лікар, професор О. П. Мошнич наводить дані опитування 149 лікарів загальної практики у Лондоні, Велика Британія, 83 % з яких направляли або рекомендували направити пацієнтів на лікування методами нетрадиційної медицини. Головними причинами були: вимоги пацієнтів (68 %) або невдача офіційного лікування (58 %). Гомеопатія, акупунктура та різновиди мануальної терапії названі у цьому опитуванні методами, до яких звертались найчастіше. Також британські лікарі загальної практики продемонстрували значну зацікавленість до особистого вивчення методів нетрадиційної медицини (66 %) [14].

Стан гомеопатії у різних країнах світу має істотні особливості, обумовлені багатьма причинами. Це і позиція держави стосовно гомеопатії, і сформовані в медицині традиції, і стан нормативно-правової бази тощо. Згідно даним американської дослідної компанії Transparency Market Research, гомеопатія інкорпорована до офіційної системи охорони здоров'я у таких країнах, як Бразилія, Велика Британія, Мексика та Куба. В Індії гомеопатія визнана одним із напрямів національної системи охорони здоров'я і має статус державної медицини, що, безумовно, сприяє розвитку і поширенню цього методу. У багатьох країнах розроблені

і затверджені законодавчі і нормативні документи, що регламентують функціонування гомеопатичної фармації [2, 13, 14].

Інтерес до методів гомеопатичної медицини серед лікарів, фармацевтів і населення відзначений і в Україні. Про це свідчать дедалі більша кількість фахівців-гомеопатів, зареєстрованих гомеопатичних лікарських препаратів, проведених семінарів і конференцій [5].

Проте, питома вага гомеопатичних препаратів в асортименті лікарських засобів фармацевтичних організацій досі незначна, що пояснюється відсутністю методичного підходу до формування асортименту, недостатнім рівнем інформаційного забезпечення споживачів. Крім того, важливою обставиною є державне регулювання розробки та стандартизації нових гомеопатичних препаратів і субстанцій для їх виготовлення [2].

Як у розвинутих країнах Європи, так і в Україні, використання гомеопатичного методу лікування є виключно компетенцією дипломованих лікарів (фахівців з вищою медичною освітою).

В Україні гомеопатичну галузь регулюють такі законодавчі акти: Закон України «Про лікарські засоби» № 124/96-ВР від 04.04.1996 р. (зі змінами і доповненнями, внесеними згідно до Закону України № 5038-VI від 04.07.2012 р.); Постанова Кабінету Міністрів України № 770 від 06.05.2000 р.; Наказ МОЗ УРСР № 165 від 03.08.1989 р. «Про розвиток гомеопатичного методу лікування в медичній практиці і поліпшенні організації забезпечення населення гомеопатичними засобами»; Наказ МОЗ України № 152 від 18.08.1995 р. «Про затвердження Порядку видачі дозволу на використання і впровадження у виробництво лікарських засобів»; Наказ МОЗ України № 360 від 19.07.2005 р. «Про затвердження Правил виписування рецептів та вимог-замовлень на лікарські засоби і виробів медичного призначення, Порядку відпуску лікарських засобів і виробів медичного призначення з аптек та їх структурних підрозділів, Інструкції про порядок зберігання, обліку та знищення рецептурних бланків та вимог-замовлень»; Наказ МОЗ України № 426 від 26.08.2005 р. «Про затвердження Порядку проведення експертизи реєстраційних матеріалів на лікарські засоби, що направляються на державну реєстрацію (перереєстрацію), а також експертизи матеріалів про внесення змін до реєстраційних матеріалів протягом дії реєстраційного посвідчення» (зі змінами і доповненнями, внесеними наказом МОЗ України № 698 від 1.10.2014 р.); Державна Фармакопея України (Перше видання (додатки 1, 3) та друге видання) [8, 9, 15].

Низкою авторів (З. М. Мнушко, І. А. Грекова – Національний фармацевтичний університет) були вивчені вподобання населення щодо терапії за допомогою гомеопатії [17]. Встановлено, що більшу частину споживачів гомеопатичних лікарських засобів складають пацієнти у віці від 21 до 30 років (понад 30 %). Більше 60 % покупок здійснюють службовці та робітники, що мають середній рівень щомісячних доходів. Крім того, близько 55 % опитаних відвідувачів аптеки знають про існування гомеопатії давно, однак половина з них стала застосовувати ці лікарські засоби останні 5-7 років. Основна частина пацієнтів (60 %) причиною придбання гомеопатичних лікарських засобів назвала рекомендації або рецепт лікаря, четверта частина – пораду провізора і менше 15 % опитаних

почали використовувати названі лікарські засоби виходячи з досвіду близьких або знайомих.

Також було окреслено, що при виборі гомеопатичних лікарських засобів для споживачів мають найбільш важливе значення ефективність і безпека, а витрати на гомеопатичне лікування в порівнянні з звичайною фармакотерапією не є високими навіть з урахуванням тривалості лікування.

За результатами соціологічного опитування пацієнтів, які зверталися за медичною допомогою до лікарів-гомеопатів медичного центру «Арніка» (м. Харків) та поліклініки «Гомеопат» (м. Харків) у 2015-2016 рр., було встановлено, що серед пацієнтів гомеопатичних медичних центрів переважають жінки (65 %). При аналізі вікового розподілу звертає на себе увагу значна питома вага дітей і підлітків (33 %). Приблизно такі ж частки мали вікові групи 18-39 років (27 %) і 40-59 років (24 %), решта (16 %) склали пацієнти від 60 років і старше. Таким чином, споживачами гомеопатії сьогодні є в основному особи молодого і середнього віку, а також їхні діти [17].

Серед захворювань, що стали причиною звернення в дані медичні заклади, перше місце посіли хвороби органів дихання (19 %), на другому місці дерматологічні захворювання (16,2 %), на третьому – захворювання органів травлення (12,1 %), хвороби системи кровообігу посіли четверте місце (11 %) (рис. 5).

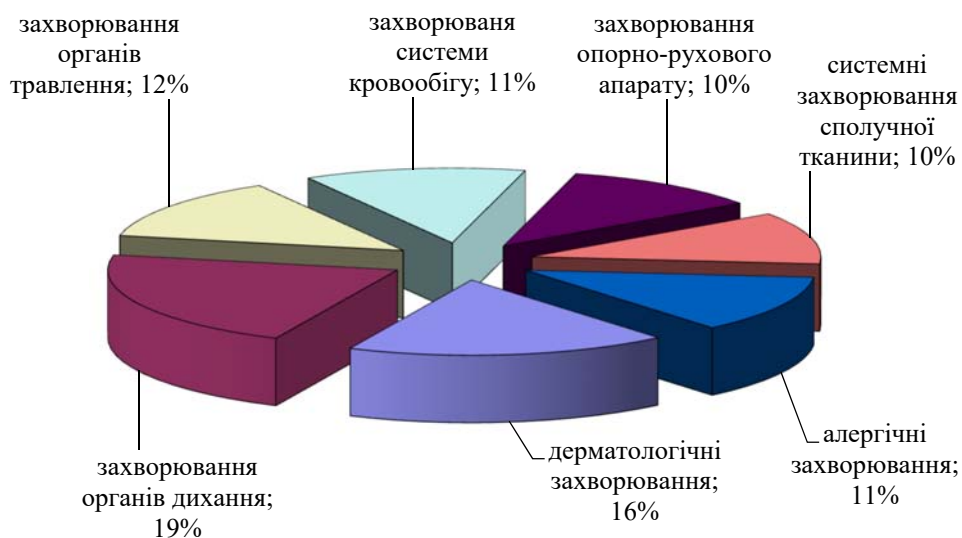

Рис. 5. Нозологічні форми, що стали найчастішими причинами звернення до лікарів-гомеопатів у 2015-2016 рр.

Наступною причиною частих звернень за гомеопатичною допомогою стали хвороби опоро-рухового апарату і системні захворювання сполучної тканини – 10 %. Звертає на себе увагу висока частота патології, що має алергічну природу – 11 %.

Слід зазначити, що перелік нозологічних форм, що привели пацієнтів до лікаря-гомеопата дуже співзвучний зі спектром патології, що становить щоденну практику лікаря сімейної медицини. Можливо, саме тому лікарі загальної прак-

тики – сімейної медицини в Україні та інших країнах світу проявляють все більший інтерес до співпраці з гомеопатами або самостійного вивчення методу гомеопатії.

Український лікар-гомеопат Л. П. Гуцол у 2015 р. вивчала питання щодо причин, які спонукали пацієнтів вперше звертатись по гомеопатичну допомогу та виявила у першу чергу такі чинники: бажання лікуватися безпечним способом (50 %), розчарування в інших методах (35 %), порада знайомих (34 %), побічні ефекти традиційних ліків (27 %), відсутність побічних ефектів (21 %), неефективність традиційної медицини (20 %), висока ефективність при хронічних захворюваннях (17 %), ефективність гомеопатії, коли інші методи не допомагають (16 %), висока ефективність при гострих захворюваннях (14 %). Цікаво, що жоден пацієнт не відзначив рекламу як чинник, який спонукав вперше звернутись по гомеопатичну допомогу [7].

За результатами опитування, 93 % респондентів задоволені гомеопатичним методом лікуванням, крім того, 94 % анкетованих планують звертатися за гомеопатичною допомогою в подальшому. Близько 90 % пацієнтів, яких лікували з використанням гомеопатичних монокомпонентних лікарських засобів, стверджують, що гомеопатичне лікування покращує якість їхнього життя.

Висновки.

1. Світовий ринок гомеопатичних препаратів зростає з кожним роком. За даними зарубіжних аналітиків, попит на гомеопатію зростає внаслідок дорожнечі фармацевтичних препаратів, значної кількості побічних явищ та їх неефективність у деяких випадках.
2. Стан українського ринку гомеопатичних монокомпонентних та комплексних засобів практично задовольняє потреби фахівців та населення, що є підставою для подальшого розвитку та поширення використання методу гомеопатії.
3. Результати соціальних досліджень низки авторів підтверджують достатньо ефективним гомеопатичний метод лікування, необхідність ширше використовувати його для підвищення ефективності та якості медичної допомоги та необхідність введення гомеопатичних лікарських засобів до стандартів лікування хронічних захворювань.

Література.

1. Вишневецька Л. І., Сергеева О. Ю., Олійник С. В. Гомеопатична фармація і медицина. Глосарій термінів та визначень. Х. : Оригінал, 2017. 338 с.
2. Гомеопатическая фармация сегодня: проблемы и пути их решения / Т. А. Сокольская [и др.] // Фармация, 2012. № 1. С. 40-42.
3. Витулкас Дж. Наука гомеопатии / Дж. Витулкас. М. : ООО Класс. мед., 2007. 352 с.
4. Гомеопатичний ринок у США та країнах Об'єднаних Європи / Режим доступу : <http://www.rbcpius.ru/news/58519dc97a8aa94ddf8052fb>.

5. Гомеопатичні лікарські засоби, особливості технології виготовлення, принципи застосування, вимоги при реєстрації, методичні рекомендації / В. А. Туманов, І. С. Чекман, Н. О. Ветютнева та ін. // Вісник фармакології та фармації, 2007. № 7. С. 54–64.
6. Гомеопатія у Швейцарії / Режим доступу : <http://www.swissinfo.ch/rus/business>.
7. Гуцол Л. П. Розвиток застосування методу гомеопатії як один із шляхів поліпшення задоволеності пацієнтів медичною допомогою / Л. П. Гуцол // Сімейна медицина, 2015. № 1. С. 63-65.
8. Державна Фармакопея України : в 3 т. / ДП «Український науковий фармакопейний центр якості лікарських засобів». – 2-е вид. – Х. : ДП «Український науковий фармакопейний центр якості лікарських засобів», 2014. Т. 3. 732 с.
9. Державна Фармакопея України. Доповнення 3 / ДП «Науково-експертний фармакопейний центр». – 1-е вид. – Х. : ДП «Український науковий фармакопейний центр якості лікарських засобів», 2009. 280 с.
10. Зеликман Т. Я. Гомеопатия в системе фармакотерапии / Т. Я. Зеликман, С. И. Ялгут. К. : Здоровье, 1994. 78 с.
11. Кларк Дж. Г. Клинические связи лекарственных средств / Дж. Г. Кларк. Смоленск : Гомеопатическая медицина, 2001 91 с.
12. Комплексные антигомотоксические препараты : справ. К. : «Heel», 2002. 136 с.
13. Кривошина Н. А. Контент-анализ номенклатуры гомеопатических лекарственных средств на современном этапе / Н. А. Кривошина // Zpravu vedecke ideje – 2012: матер. 8 междунар. науч.-практ. конф. Прага, 2012. С. 16-18.
14. Мощич О. П. Гомеопатичні лікарські засоби, їх офіційний статус у світі та в Україні, стан виробництва та реєстрації / О. П. Мощич // Укр. гомеопатичний щорічник, 2003. Т. 9. С. 163-173.
15. Про лікарські засоби: закон України // Фармакологічний вісник, 1996. № 3. С. 2–9.
16. Руи А. «Связи между гомеопатическими препаратами». М.: Гомеопатическая Медицина, 2014. 54 с.
17. Сергеева О. Ю. Современная гомеопатия. Место комплексных гомеопатических лекарственных препаратов в системе общей медицинской практики / О. Ю. Сергеева, С. А. Тихонова // Медико-социальная экология личности: состояние и перспективы: матер. IV междунар. конф. Минск, 2006. С. 150-152.
18. Ступінь довіри до гомеопатії у різних країнах світу / Режим доступу : <https://www.facebook.com/homeopathyhyforallofus>.
19. Фармацевтична енциклопедія / голова ред. ради та авт. передм. В. П. Черних. 2-ге вид., перероб. і допов. К. : МОРІОН, 2010. 1632 с.
20. Фризе К. Х. Гомеопатическая терапия в оториноларингологии / К. Х. Фризе. Смоленск : Гомеопатическая медицина, 1997. 180 с.
21. WHO traditional medicine strategy: 2014–2023 / Режим доступу : http://www.who.int/medicines/publications/traditional/trm_strategy_14_23/en/.